

Szabó T. Attila

Részlet Lencsés György (Gyulafehérvár, 1530–1593), Egész orvosságról való könyv, azaz *Ars Medica* című munkájából

Emberi testnek betegségiről való orvosságok (1. rész)

A méh (MADRA, uterus) betegségeiről

Összeállította Szabó T. Attila az *Ars Medica Electronica* (Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém, 2000) alapján

BEVEZETŐ GONDOLATOK (Bősze Péter)

A bűvár kincseket lel,
századok rejtékéből hozza fel.

Váradai Lencsés György *Ars Medica – Egész orvosságról való könyv* című munkájáról a Magyar Orvosi Nyelv hasábjain már sokszor írtunk; legutóbb részletesebben is, Szabó T. Attila összeállításában a könyv tartalomjegyzékét is ismertettük. A következőkben egy-egy részből adunk bővebb ízelítőt, a biológus Szabó T. Attilának a 2000-ben kiadott – elektronikus – Lencsés-rekonstrukciója alapján.¹

Az 1500-as éveket írjuk, mikor Váradai Lencsés György tevékenykedik, és összeállítja az első magyar orvosi könyvet. Európában ekkor még a köznyelvben is a latin dívik, a tudományok nyelvében még inkább. A nemzeti nyelvek azonban az orvostudományban is kezdik fel-felvetni fejüket, hogy léket üssenek a deáknyelv mindenhatóságán. A hatalomnyelvek önéreztelkednek, kérik jussukat a tudományok művelésében is: a franciák, a németek az orvostudomány nyelvében is bontogatják szárnyaikat, de nem tétlenkednek Itáliában sem. E „nagy nyelvek” a XVIII. század végére már megerősödnek, és elfoglalják a latin helyét az gyógyítás tudományaiban is. Tudták ők jól, hogy tudóssá csak saját nyelvükön válhatnak, hogy nincs nemzeti orvostudomány nemzeti orvosi nyelv nélkül.

Magyarföldön a XVI. században még nincs orvosi egyetem, sőt idegenben tanult orvos is alig. Az ő tudományuk is latin nyelvű volt, a magyar nyelv csak a népgyógyászatban élt.

Lelkes művelői azért a magyar nyelvű gyógyászatnak, kivált a gyógyfüves, gyógynövényes kezeléseknél is akadtak, írtak is erről füveskönyvekben (herbáriumok). Nem orvosok voltak ők, de tanult fők, mint például a református püspök, Mellius Juhász Péter. A magyarul orvoslás nem tétlenkedett, és szinte hihetetlen, hogy a magyar orvosi szavaknak, kifejezéseinek mekkora kincstárát halmozta fel; csak hogy megint bizonyosságot adjon nyelvünk régi jellemzőjéről: megmaradni mindenképp. Az orvosi szakszavaink eme kincsestárát vetette papírra, rendszerezte és magyarázta Váradai Lencsés György. Háromszáz év is eltelt, amíg ezek a rejtőzködő papírok nyilvánosságra kerültek, nyomtatásban megjelentek. Az *Egész orvosságról való könyv* talán legrégebbi hatalmas forrása orvosi nyelvünknek, hajdani orvoslásunknak, elfelejtett orvosi kifejezéseink százainak, magyar orvosi nyelvünk legalább öt évszázados előtörténetének. Felmérhetetlen érték e könyv, ismerjük meg, tanuljunk belőle.

AZ ASSZONYÁLLATNAK MADRÁJÁRÓL

Az asszonyállatnak madráját avagy méhét sok különböző betegség bántja: tüzesülés, gennyetséges, kelevény, sebesülés, fene, kemény dagadás, üszög, fölfuvalkodás, vízibetegség és kő (I. 242a).

Az nyakat pedig az madrának hasadozása, szömölcső szabású húsnak benne növekedése és vérnek folyása az erekből (I. 242a).

Ezekon kívül ilyen tulajdon nyavalyái is vannak az madrának: havivér folyásnak megrekedése, azon havivér folyásnak fölöt-

1. Szabó T. A. 2000. Váradai Lencsés György (1530–1593), *Ars Medica Electronica*. BioTár Electronic, Gramma 3.2. (CD-ROM; software: GrammaSoft, Biró Zsolt.), Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém.

több való menése, fejr gennyetséges csorgása, nemzömágnak kétképpen való elmenése, megfulladása, fölmenése, leszállása, leesése és magát öszvevonása avagy zszogortása.

Ezek fölött búsulása, fájdalma, meddősége, gyermek elvesztése és nehézkességben való sok nyavalyája.

MADRÁNAK TÜZESÜLÉSÉRŐL (INFLAMMATIO)

OKA

Az madrának tüzesülése leszen az forró vérből ki vékony és az májérből az apró erek által nem az madrának üregébe, hanem ugyan az allatjába omol be, ki ott öszvegyülvén, fölgyulladván és megrothadván, tüzes kelevényt csinál.

Ez gonosz nyavalya penig gyakortabb leszen az madrának nyakában, hogynem mint ő magában.

JELEI

Mikor mindenestől az madra megtüzesedik, mindenütt nagy erős nyilalló fájdalma vagon.

Ha az első részében vagon az tüzesülés, az ágyék alatt fáj, és nehezen vizellik, avagy csöpögtetve.

Ha penig az hátulsó részében vagon, az vékonyok fájnak, és az széknak menése megszorítottik.

Ha viszontag az két oldala tüzesedik meg, az combok közti ugyan kiterülnek, és az szárazon alig járhatni, oly igen megnehezdednek.

Ha az madrának szája tüzesedett meg, az csepesháj aránt fáj belül az has, és ha az ujjadat benyújtod, az madrának szája kemény és forró, és igen fáj is (I. 242b).

MADRÁNAK GENNYETSÉGE (ABSCESSUS)

Az rothadott vér mikor gennyetséggé változik, akkor az fölül megírt jegyek megöregbednek, forrósággal való reszketések következnek, rend nélkül való hideglelések (I. 243a).

De mindenek meglassúdnak ismét, mikor az csipkedő és rágó gennyetség utat nyit magának és kifakad.

ELEDEL

Efféle betegnek lágy étekkel kell élni, darabul csinált péppel és híg tikmonnyal, bort semmiképpen ne igyék, hanem fahéjas vizet.

TANULSÁG

Az kin penig ez nyavalya vagon, annak az szeméremteste igen viszket, és az hasa is belül, liquiriciának azért gyökérét törd öszve pomagranátnak kifacsart levélvel, és mikor vizellik, azután ezzel kenjed az szeméremtestet (I. 243a).

Rózsacetbe márts gyagyat [gyapjat?], akár gyapotot, tedd az ágyékára és annak alatta való csontra (I. 243a).

Birsalamát főzz meg borban, és azután rózsaoaljjal elegytsd öszve, tedd az ágyékre és az csontra (I. 243a).

Legelőször minden félelem nélkül az ilyenén vagy térdén, vagy bokáján kell eret vágni (I. 243a).

Lenmagnak lisztjét vegyed, sárkerepet, útífüvet, lencsét, porcsint, fülbeneresztőfüvet, törd öszve ezeket, és flastrom módjára kösd rea (I. 243a).

Rózsaoaljba, porcsinfűnek kifacsart levébe, fülbeneresztőfünek levébe márts gyapotot, és tedd föl az szeméremtestébe (I. 243a).

Kecskerágófának levelét és magvát főzd meg vízben, azzal pároljad, csomborral is igen jó (I. 243a).

Sárkerepet édes borral törj öszve, flastrom módjára tedd oda, ahol fáj (I. 243a).

Madrafüvet főzz meg vízben, ülted az vízbe, hogy fölérje az madráját az asszonyállatnak (I. 243b).

Fejr málvát főzz meg, lúdhájjal, avagy disznóhájjal, vagy terpentinával elegytsd öszve az levet, csinálj csapot gyapotból, keverd bele, és nyomd föl az szeméremtestébe az asszonyállatnak (I. 243b).

Sárga viaszt, szarvas szára csontjának velejét, récehájat, terpentinát, mind egyaránt vegyed, egy kicsiny opiomot, elegytsd öszve ciprusolajjal, csinálj csapot, itasd föl ezeket, told föl az szeméremtestébe, tüzesülésről, fenéről, sebről, kelevényről ez igen jó orvosság (I. 243b).

Vajat, rózsát, opiomot és mézet törj öszve, és csapon told az szeméremtestbe, madrának tüzes voltáról és kelevényéről igen jó orvosság (I. 243b).

Ha az nyavalya megtérend, bakszarvűfüvet főzz meg vízben, avagy fejr málvát, avagy öreg málvát, avagy lenmagot, néha-néha fekete ürmet, peszercét, zsályát, ebbe ültessed, hogy az ágyékáig fölérjen (I. 243b).

Árpalisztet, bakszarvűfű magvának lisztjét mézes borban elegytsd öszve, csinálj flastromot belőle, tedd fenn az ágyékára és az ágyékcsontra (I. 243b).

Ha akarod, ugyanezen féléből csapot is tolhatsz föl az szeméremtestébe (I. 243b).

MADRÁNAK SEBESÜLÉSÉRŐL (ULCUS)

Megfakadván és kitisztulván az gennyetség az madrából, marad ott undok seb (I. 243b).

Az gennyetség penig az madrának testéből az üregébe száll, és onnét foly ki, vagy az hasnak belső bőrének üregébe behat-

ván, az belek között ragad és marad meg, úgy hogy az hasnak alsó részét az ő sokaságával ugyan megteríti és nehéz voltával ugyan nyomja (I. 244a).

JELEK

Az madrának nyakában megfakadott kelevény tapogatóssal megismertetik, és néha az gennyetséget csak azon madra nyakában önti ki, és aztán onnét bocsátja ki, néha pedig az hólyagba önti, és akkor az vizelet szünetlen foly az madra nyakán, ki mia láttatott az, hogy az vizelet nem az ő természet szerint való likárol jött ki (I. 244a).

Néha pedig az végső nagy hurkába önti, és akkor valami ganéjocska jó ki az madra nyakán (I. 244a).

Néha könnyebb sebesülés leszen az madrában és az nyakában, ki csak kevéssé az belső bőröcskéket rágja (I. 244a).

Ez pedig leszen az nehezen szüléstől, mikor nagy gyermek születik, avagy hogy vissza születik, avagy ott az madrában elrossadván erővel vonatik ki onnét (I. 244a).

Megleszen az nagy erőszakkal és zabola nélkül való közöszüléstől is az férfival (I. 244a).

És az sok ideig való erős és rágó fejer undok folyásától az asszonyállatnak (I. 244a).

Mindenféle sebesüléstől pedig vagyon csipkedő és nyalló fájdalom, és sok öszvegyült undokság foly ki, mely mind színével, mind sokaságával különböz egymástól, néha bűdös, néha szagosság nélkül való (I. 244a).

Jóllehet, hogy különbözzön az fejer undok folyásától az asszonyállatnak, azt igen nehezen ismerhetni meg (I. 244a).

ORVOSSÁGOK

Viaszt, mirhát, disznóhajat elegyíts öszve mézzel, itasd föl gyapottal, told föl az szeméremtestébe az asszonyállatnak (I. 244a).

Tikmonhéjat, kit megsütöttél, törj meg, vadköménnyel és rózsával törd öszve, és tedd fel az szeméremtestbe (I. 244b).

Fekete ürmöt lúdhájjal és rózsaoaljjal elegyíts öszve, és tedd bele az szeméremtestbe (I. 244b).

Bogácskórót főzz meg borban, elegyíts mézet hozzája és tedd bele (I. 244b).

Gyíkfűnek és szakadtfejfűnek levét facsard ki, kristely módjára töltsd az szeméremtestbe (I. 244b).

Kövecskéket tüzesíts meg, és vesd tejbe őket, kristely módjára töltsd az szeméremtestbe (I. 244b).

Bakszarvűfűnek levelét törd jól meg, azután vesd ecetbe, azzal kenjed (I. 244b).

Héjalt árpának az levét törd és facsard ki, mézzel elegyítsd öszve és azzal kenjed (I. 244b).

Mézes borba, olyanba, az kinek két része bor, és az harmadrésze méz, tégy kék liliomnak kifacsart levét, avagy főzz farkasalmát meg az mézes borban, töltsd az asszonyállatnak szeméremtestébe (I. 244b).

Ez igen megtisztítja az kelevényt és az sebet (I. 244b).

Ha fekete rút gennyetség kezdene folyni ki onnét az madrából bűdösséggel, szépszőlőnek, útifűnek, porcsinfűnek facsard ki az levét, elegyítsd öszve tikmon székiivel és asszonyember tejével, töltsd azt kristely módra az szeméremtestbe (I. 244b).

Rózsát, cserfa makkját, bakszarvűfüvet, egérfarkgyökeret, ápiomnak és kocsordnak gyökerét főzd meg vízben, ültessd ebbe az asszonyállatot, ebben üljön (I. 244b).

Ha pedig az madrában való erek megrothadtak volna, sanguis draconist, tömjént, hím farkasalmát, bolus armenust, mirhát elegyíts öszve mézes vízben porul, töltsd be kristely módjára (I. 245a).

Fél font mézes vízbe tégy ápiomnak kifacsart levét két latot, mirhát fél nehezéket porul, töltsd be kristely módjára (I. 245a).

Ez igen megtisztítja az madrát (I. 245a).

TANULSÁG

Ha szertelen nagy fájása vagyon, sáfrányolajt, madrafű virágának olaját, aa. 1 U, sárgaviola-olajt, 2 U, mirhát, sarcocolát, oppoponacumot, aa. 1 D (I. 245a).

jegenyefa terpentinját, 6 D, viaszt, az mennyi ehhez elég, ebből csinálj lágy kenőt (I. 245a).

Azután ápiomnak kifacsart levében forraszd föl tűznél annyira, hogy az ápiom leve szinte elapadjon, gyapotból csinálj csapot, itasd föl ezt jó módon, told föl az asszonyállat szeméremtestébe (I. 245a).

Az kelevény tisztulása után az gennyetségtől az sebek helye így gyógyulhat be: kis földepéjét fél fontot, kékliliom gyökerét három fél marokkal, gyíkfű gyökerét, szakadtfejfű gyökerét, aa. 1 1/2 M, sarcocolát, kostövisnek gyümölcsét, kökényt, múmiát, aa. 1 D, mind ezeket harminc font vízben főzd úgy, hogy fele elapadjon, szüred meg, és tégy ahhoz megcsinált vassart, 10 D, azután ismét főzzed egy kevéssé, szüred meg, és üljön bele az asszonyállat (I. 245a).

Fejér viaszt egy latot, rózsaoajt három latot, ezeket olvaszd össze lassú tűznél, valamennyire hűtsd meg, azután tedd mozsárba, asszonyállat tejével avagy oly kecsketejjel, kit azonnal fejtenek, az mozsártörővel elegyítsd jól össze annyira, hogy mindenestől megfehéredjék (I. 245b).

Azután az följét szűrd le róla, az mi leszűrődik, ismét tégy más tejet hozzája, elegyítsd össze, tégy ahhoz sáfránt három pénz nyomónyit, rózsaoajt két latot, lúdnak háját és csontja velejét, mindkétfelét fél latot, csinálj mindezekből flastromot írhára, az asszonyállatnak tedd az hasára és csipőjére (I. 245b).

Az veséknek és hólyagnak sebesüléséről valamit orvoságot oda föl írtam, mind jók erre is (I. 245b).

MADRÁNAK FENÉJÉRŐL (CANCER)

Az madrának aztán gonosz sebesülése, mivelhogy az undokságnak és rothadásnak ott helye vagyon, vagy undok gennyetséges sebbé, vagy fenévé változik (I. 245b).

Az gennyetség naponként inkább-inkább evén, rágván, egyébféle kelevényeknél bűdös, undokságosb és nagyobb gennyetséget csinál (I. 245b).

OKA

Melynek eredeti vagyon az odaragadott erős, csipkedő, rágó nedvességtől (I. 245b).

Fene leszen penig az odacsorgott nedvességtől, mely ott meggyűlvén, az hévségnek erejétől megtüzesül és meggyullad (I. 245b).

Ez penig az tüzesüléstől ennyivel különböz, mert ez régi és az fájdalom kevesebbé gyötör, az betegség is nem olyan forró ebben (I. 245b).

Különböz az kemény dagadástól is, mert ebben hévség és fájdalom vagyon, de abban az kemény dagadásban nincsen (I. 245b).

JELEI

Az fenétől penig az madra nyakának ajaki (az szeméremtest) dagadott és kemény, és az összesült rútságtól undok és fekete, kék színű, kiből bűdös rútság foly ki, vékony és fekete avagy néha barna színű szabású (I. 246a).

Ez is bizonyos jele, hogy az hasban és szeméremtestben mintha tövisek volnának és valami fa, igen fáj, néha igen-igen vöröset vizellik az asszonyállat (I. 246a).

ORVOSSÁGOK

Fejér céklát, timsót, salétromot, famozsárban törd jól meg ezeket, csinálj lágy flastromot, kösd rea az testre (I. 246a).

Szépszőlőnek kifacsart levét lúdhájjal elegyíts össze, tégy egy kis törött sáfránt hozzája, csinálj csapot gyapotból, itasd föl, told föl az szeméremtestbe (I. 246a).

MADRÁNAK KEMÉNY DAGADÁSÁRÓL (SCHIRRU[SI])

Az madra megkeményedik s megdagad, mint az kő, néha mindenestől, néha csak valami része (I. 246a).

JELEI

És efféle dagadás, ha nyomod is, semmit nem enged az nyomásnak, és ugyan semmi vagy csak alig érző fájdalma vagyon (I. 246a).

Fenn állva nagy nehéz tereh ez, mint szinte az egyébféle dagadások is, mert aláfűg szinte az szeméremtestre, vesztég ülve penig avagy lefeküvén, az ő nehézségével az végső nagy hurkát nyomja (I. 246a).

Az menésben nehezséget szerez, mert restté teszi az lábakat és mind az egész testet (I. 246a).

OKAI

Leszen ez az temérdek nehéz nedvességtől, ki az madrába beöntetik és ott meg nevededik, avagy leszen az olyan tüzesüléstől, ki sem el nem oszol, sem gennyetséges kelevényé nem változik (I. 246a).

ORVOSSÁGOK

Fodormentát, rutának az levelét törd meg, és vajjal és olvasztott fenyőviasszal elegyítsd össze, csinálj csapot gyapotból, itasd föl, nyomd föl az szeméremtestbe (I. 246a).

Földi bodzának levelét és gyökerét főzd meg vízben, azzal melegítsd és pároljad (I. 246b).

Az bodzának penig az magvát add meg borban innia (I. 246b).

Momordicaolajt és fejrőliliom-olajt elegyíts össze, és azzal kenjed (I. 246b).

Fejér liliomnak levelét és gyökerét fonnyaszd meg vízben, kösd rea (I. 246b).

Kékliliomot és bakszarvűfüvet főzz meg vízben, mártogass ruhát bele, és tedd az keménységre (I. 246b).

Récének hájjával kenjed, s meglágyul általában fogva az madra (I. 246b).

Bakszarvűfünek facsard ki az levét, törd össze lúdhájjal, gyapotból csinálj csapot, itasd föl vele, és told föl az szeméremtestbe (I. 246b).

MADRÁNAK FUVALKODÁSÁRÓL (INFLATIO)

OKAI

Az madra megfuvalkodik néha, és kiterül az szélnek sokaságtól, kik az szülésnek utána az madrának üregébe

mentenek be, avagy valami más okból megteremvén, ott szorultanak (I. 246b).

JELEI

Ebben az hasnak alsó része és az ágyék fölfuvalkodik és fájdalommal bántatik, mely fájdalom gyakorta az inas és eres húsrá, mely az szívet és az tüdőt az májtól és léptől kétfelé választja, elhat, és az comb közire is, és mozogván az test, néha valami zöngés hallattatik, és ha ujjaddal az hasat megütöd, megzöndül, mint az dob (I. 246b).

És az szél ugyan nyilván megyen ki az madra nyakából (I. 246b).

ORVOSSÁGOK

Boldogasszony mentáját süss meg bélesben, add megenni, ha az madrája fölfuvalkodott (I. 246b).

Boldogasszony mentájának leveleit mártsd lisztből csinált pépbe, vajban rántsd meg, add megenni (I. 246b).

Rutát főzz meg olajban, és azt az olajt töltsd csövön az asszonyállat szeméremtestébe (I. 246b).

Daruorrúfüvet mind gyökerestől törj meg, ebből adj egy nehezéket borban meginnia (I. 246b).

Rutából, csomborból, lómentából, peszercéből, fekete ürömből, málvából csinálj oly fürdőt, ki az madrát fölérje, ülted abba (I. 246b).

[SZÉL A SZEMÉREMTESTBŐL] (VENTOSITAS)

Ha penig az szél a szeméremtesből ki nem jöhetne valami öszveforradozott nyálak mia, jelesben az orvosságok után, az bába kenje meg az ujját fejriliom-olajjal, nyúljon be az asszonyállat szeméremtestébe, és lassan oszlassa el egymástól az nyálat, és hozza ki onnét (I. 246b).

Szarvascsont velejét törd öszve rózsával, hogy olyan sűrűsége legyen, mint az méznek, mártsd ebbe az gyapotból csinált csapot, told fel az szeméremtestbe, kihozza ez az szelet (I. 246b).

Mirhát törj meg, add meg vörösbokban innia (I. 246b).

Az hasának alsó részét kékliliomolajjal, laurusolajjal és borsolajjal kenjed (I. 246b).

Ha penig sokáig tartana ez betegség, erős orvosságokkal kell élni (I. 247b).

Isten fáját, fekete gyopárt, lómentát, mind ez háromféleből végy két nehezéket, kecskerágónak magvából hat pénz nyomónyt, kis földepéjét egy nehezéket, mezei kőményt és szerecsenkőményt fél nehezéket, cassiát három pénz nyomónyt, bdéliumot, ammoniacumot, mindkétféleből másfél nehezéket, ruta- és kaporolajt, mindkétféleből egy latot, ezekhez tégy annyi viaszt és terpentínát, az mennyi ehhez elég, csinálj irhára ebből flastromot, és csinálj az asszonyállat madrájára (I. 247b).

„Azt mondják a politikusok, hogy az ország boldogsága a népnek sokaságától függ. De mit használ az a sok, ha vagy mind szegény, vagy nagyobb része tudatlan? A szegénység és a tudatlanság egy húron pendül. Sőt mindenik kiterjed a másikra. Mert amaz a testet, ez a lelket illeti; a kettő pedig mind jót, mind gonoszt együtt érez. És így szintolyan boldogtalan az a nép, amely tudatlan, mint amely szegény. Tudatlannak kell pedig annak a népnek lenni, amely a maga tulajdon nyelvén a maga boldogságára tartozó dolgokat nem tanulhatja.”

Bessenyei György, 1781